

УДК 373.014.5:141.45](477.82)«1964/1985»

**ФОРМУВАННЯ АТЕЇСТИЧНОГО
СВІТОГЛЯДУ УЧНІВ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ
ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В СЕРЕДИНІ
60–Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80–Х РР. ХХ СТ.**

**FORMATION OF THE ATHEISTIC OUTLOOK
OF PUPILS OF RURAL SCHOOLS OF VOLYN
REGION IN THE MIDDLE OF THE 60'S – THE
FIRST HALF OF THE 80'S OF THE XX CENTURY**

Левенець О. М.,

магістр історії, аспірант кафедри
нової та новітньої історії України,
Східноєвропейський національний
університет ім. Лесі Українки (Луцьк, Україна),
e-mail: levenets.alexander@ukr.net, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-1273-7619>

Levenets O. M.,

Master of History, Ph.D student of Ukraine Modern
History Department Lesya Ukrainka Eastern European
National University (Luts'k, Ukraine), e-mail: levenets.
alexander@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1273-7619>

Описано і продемонстровано методику формування атеїстичного світогляду та проведення атеїстичного виховання учнів сільських шкіл. Наведено ряд конкретно-дидактичних прийомів, за допомогою яких радянські педагоги формували атеїстичний світогляд учнів сільських шкіл Волинської області в середині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: атеїстичне виховання, атеїстична пропаганда, атеїзм, світогляд, релігія, радянська школа, вчителі, учні.

In the article describes and demonstrates the methods of forming an atheistic outlook and conducting atheistic education of pupils of rural schools. A number of concrete didactic methods were provided, with the help of which Soviet educators formed the atheistic outlook of the pupils of rural schools of the Volyn region in the middle of the 60's – the first half of the 80's of the XX century.

Keywords: atheistic education, atheistic propaganda, atheist, world outlook, religion, Soviet school, teachers, pupils.

Постановка проблеми. Атеїстичне виховання було важливим компонентом навчально-виховного процесу в радянський час. Цьому наряду виховання приділялась особливо важлива роль, адже формування «радянської людини» було неможливим без атеїстичного світогляду. Тому й слід приділити увагу науково-історичному дослідженню цієї теми, аби не допустити помилок минулого в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На перший погляд здається, що дана проблематика є добре вивченою, цілком очевидною та зрозумілою, але це не зовсім так. Найкраще ця тема висвітлена в працях І. Пхиденка [24; 25], хоча він не наводить конкретно-дидактичні прийоми атеїстичного виховання, частково у деяких публікаціях інших волинських істориків, зокрема Г. Бондаренка та Г. Романчук. Проте цього недостатньо, аби цілісно відобразити атеїстичне виховання у сільських загальноосвітніх школах Волині. Залишається чимало історичних фактів, явищ та особистостей, які потребують подальшого історичного дослідження задля того, аби об'єктивно розібратись в історії сільської освіти на Волині в радянські часи.

Мета цієї наукової публікації полягає в ознайомленні читача з методами і формами проведення атеїстично-світоглядної роботи у сільських школах Волині в середині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. У жовтні 1964 р. в СРСР відбулась зміна партійно-державного керівництва, що вплинуло не тільки на політичну ситуацію в державі, а й відобразилось у виховному процесі загальноосвітніх шкіл союзних республік і УРСР зокрема. Слід зауважити, що після приходу до влади Л. Брежнєва, партійне керівництво Радянського Союзу поставило особливо важливе (для СРСР) завдання перед радянськими педагогам – виховати покоління епохи «розвинутого соціалізму», а це означало, що слід особливо увагу приділити атеїстичному вихованню, що й увиразнилось в подальшій роботі вчителів та вихователів.

У сільських школах Волині (як і у всьому СРСР) з середини 60-х рр. ХХ ст. інтенсивно впроваджувались та вдосконалювались методи атеїстичного виховання [10, арк. 31; 29]. Слід детально розглянути конкретні методичні дії волинських педагогів, щодо формування атеїстичного світогляду учнів загальноосвітніх шкіл. На той час органи місцевої влади, партійні організації, обласний і районні відділи народної освіти вимагали від методистів розробляти та впроваджувати різноманітні методики щодо формування атеїстичного світогляду школярів, чим й займались педагоги-методисти [24, с. 41–43; 29]. В с. Тойкут Ковельського р-ну в листопаді 1965 р. вчителем місцевої школи М. Герасимовим був організований атеїстичний кінолекторій, в якому брали участь Л. Панасюк (вчитель історії та суспільствознавства) [12, арк. 36], Т. Доброхлоп (вчитель фізики), Т. Овадюк (вчитель біології), Г. Білоус (вчитель виробничого навчання). Членами даного кінолекторію було складено план читання лекцій на атеїстичну тематику. При цьому лектори користувались допоміжною науково-популярною літературою. Особливо стала в нагоді брошура «Народний університет атеїзму», бо саме в ній педагоги віднайшли тематику необхідних фільмів, рекомендовану літературу, сценарії тощо. Була розроблена методика проведення заходів такого типу, суть якої полягала у візуалізації фільму та його супроводженням спеціальними лекціями-коментарями в дусі атеїстичної пропаганди. Такі заходи проводились один раз на три тижні. Були проведені й лекції «Будова Всесвіту», «Походження зірок і планет», до них відповідно демонструвались навчальні фільми «Планетна система» і «Сонячна система». Кінолекторій відбувався спочатку в місцевому клубі, а згодом в школі, куди охоче йшли діти, особливо старшокласники, оскільки це була доступна можливість перегляду фільму. Також в цій школі був організований куточок атеїзму, який використовувався вчителями з атеїстично-пропагандистською метою [6, с. 3].

Досить активно атеїстична пропаганда велась в селах Любомльського р-ну, де діяв пересувний

атеїстичний клуб, завдання якого полягало в розробці та проведенні атеїстичних лекцій в селах цього ж району [9, арк. 12]. Членами клубу були вчителі С. Гоц, Ю. Гаврильчик, Л. Дубій, Н. Михайлова, а також лікар А. Янушкевич. У грудні 1965 р. членами клубу був проведений відкритий захід в с. Машів, на якому були не лише школярі, а й місцеві колгоспники. Після завершення пропагандистських лекцій, присутні переглянули фільм «Повернення до життя», основна ідея якого, полягає в антирелігійній пропаганді. Впродовж 1965 р. членами цього клубу було проведено 29 виїздів в села Любомльського р-ну. В січні 1966 р. клуб атеїстів проводив аналогічний захід в будинку культури с. Запілля того ж району [31, с. 2]. Лекції читав С. Гоц, суть його виступу зводилась до різкої критики Церкви, церковних обрядів і свят. Також доповідач наводив ряд перекручених, частково сфабрикованих фактів, які дискредитували Церкву [21, с. 238]. На цьому заході, за дорученням С. Гоца, слово було надано місцевому колгоспнику–комуністу М. Вербицькому, який на підтримку атеїстів–агітаторів розповів присутнім історію тридцятилітньої давності. Як у 1936 р. на хуторі Сороки сталася бійка між місцевими парубками, внаслідок якої, один із них загинув. Щоб виправдати своїх віруючих, місцевий ксьондз повідомив польську владу, що потерпілий був комуністом... Виступали й інші жителі села, які також наводили різні приклади, що всіляко дискредитували релігію і духовенство [31, с. 2]. Активну участь члени любомльського клубу атеїстів брали й в роботі районного планетарію, тут вони часто читали лекції для школярів, що відвідували планетарій. Темі виступів членів цього клубу атеїстів були різноманітні. Ось перелік деяких з них: «Правда про Святе Письмо», «Походження релігійних свят і обрядів», «Реакційна суть сучасного сектантства», «Людина, космос, Бог», «Про будову Всесвіту», «Наука і релігія про виникнення життя на Землі», «Міфи і легенди про зоряне небо», «Таємниці шостого континенту» [31, с. 2].

В атеїстичному вихованні учнівської молоді важливу роль відігравала школа і вчителі. Адже саме в школі закладались основи атеїстичного світогляду. Вони повинні були формуватись під час вивчення всіх дисциплін, на всіх уроках, в процесі проведення виховних годин, позашкільних заходів тощо [27; 29; 30; 33, с. 3]. Вчителі–предметники зобов'язані були вклинювати антирелігійні компоненти у процес викладання окремих шкільних предметів [27; 29; 30]. Вчителі підбирали навчальний матеріал, частково перефразовували його і повинні були пояснити учням так, щоб чітко була зрозуміла абсурдність релігії і паралельно апологетизація науки [11, арк. 17]. Для позначення такої педагогічної діяльності слід вживати термін «конкретно–дидактичний прийом атеїстичного виховання» – виховання атеїстів за допомогою вивчення конкретної дидактичної шкільної дисципліни. Подекуди таке трактування навчального матеріалу і наукових фактів доходило до абсурду та було далеким від

наукової об'єктивності. Так, вчитель біології восьмирічної школи с. Сільце Горохівського р-ну К. Іващенко на уроці в шостому класі, викладаючи тему «Папоротеподібні та голонасінні рослини», розповідала учням легенду про цвітіння папороті в ніч на свято Івана Купала. Учні, за допомогою вчителя, мали прийти до висновку, що ця легенда ґрунтується не на науковій основі, а начебто її вигадали церковники в своїх інтересах, задля популяризації даного свята і Церкви загалом. Розповідаючи про пилок сосни, вчитель згадувала про так звані «жовті» та «криваві» сніги і дощі, які в давнину не вміючи науково пояснити це явище, люди вважали як кару Божу, як передвісників великого лиха і гнів Бога [33, с. 3].

Не менш цікаві приклади можна навести і в інших школах. Однією з провідних шкіл щодо атеїстичного виховання в Горохівському р-ні була Мар'янівська середня школа. Проводячи уроки хімії в дев'ятому класі цієї школи на тему: «Хімічні властивості сірководню», вчитель М. Самоїд розповідала учням, що в давнину для малювання ікон, як білу фарбу, іконописці використовували свинцеві розчини. З часом свинець під дією сірководню, що знаходиться в повітрі окислювався і відповідно ікона поступово темніла. Але для відновлення початкового вигляду ікон, священики промивали їх перекисом водню і вона оновлювалась. Вчитель завершувала виклад матеріалу тим, що давала учням зрозуміти, що священики фабрикують чудо, маніпулюючи науковими знаннями з хімії, видаючи їх за Боже діяння [33, с. 3].

На уроках історії цієї ж школи, вчитель Г. Ковальчук розповідаючи учням про Велику Вітчизняну війну 1941–1945 рр. цілеспрямовано акцентувала увагу учнів на тому, що Папа Римський Пій XII благословляв грабіжницькі плани фашистської Німеччини та всіляко виправдовував злочини гітлерівців на окупованих територіях. Після цього вчитель давала запитання дітям: «І хто ж виявився сильнішим – благословенна армія фашистських горлорізів, чи наша радянська армія–визволительниця?» Учні впевнено і обґрунтовано відповідали: «Без допомоги із небес наш радянський народ переміг фашистських агресорів, на прямих шляхах у яких були написані слова «Бог з нами» [18, с. 3]. З–поміж інших тем шкільного курсу історії, вчителі часто обирали теми для антирелігійної пропаганди про події в Росії 1917 року. Пояснювали учням, що цар Микола II і його оточення було глибоко віруючим, а гімн Російської імперії «Боже, царя храни». В ході уроку в свідомості учнів повинно було сформуватись розуміння, що радянська влада встановилась без Бога, а Російська імперія припинила своє існування, хоч і була під покровительством Божим [18, с. 3].

На уроках фізики, під час вивчення тем з електрики, сили струму та опору струму, вчителі згідно з методичними рекомендаціями, повинні були звертати увагу учнів на те, що електроенергія і струм довго були таємничим явищем, що страх

людей в давнину перед блискавкою і громом породив віру в богів, які керували громом (Перун у давніх слов'ян, Зевс в давніх греків, Юпітер в давніх римлян та пророк Ілля у християн). В ході цього уроку в учнів повинно було сформуватись розуміння, що давні люди, які не знали законів фізики (Закон Ома, Закон Ампера, Закони Фарадея та інші) самі вигадали богів та наділили їх змогою управляти громом та блискавкою, тобто струмом. Достеменно не відомо у яких волинських школах використовувався цей конкретно-дидактичний прийом атеїстичного виховання. Але він був дуже поширеним у 80–х рр. ХХ ст., його часто згадували, коли мова йшла про атеїстичне виховання на уроках фізики. У 1988 р. цей конкретно-дидактичний прийом атеїстичного виховання навіть увійшов у підручник з педагогіки як приклад атеїстичного виховання на уроках фізики [22, с. 138].

Чимало прикладів можна навести й на уроках української мови. Зокрема, відомі такі факти, що для вивчення будови речення, морфологічного розбору, виокремлення частин мови у реченні, пошуку основних і другорядних членів речення, вчителі повинні були підбирати ті речення, які відповідали атеїзму, або були дотичні до нього. Ось приклади таких речень: «На Бога не надійся, а сам потрудись», «Учись, трудись, а на Бога не дивись», «І без Бога дійдеш ти до порога» – в цих реченнях учні мали віднайти підмет і присудок [29].

На уроках української мови в початкових класах середньої школи с. Глухи Старовижівського р-ну, учні вивчаючи український фольклор – розглядали прислів'я та приказки антирелігійного характеру, ось перелік деяких з них: «У попа очі завидючі, а руки загрибуші», «Піп та дяк звикли жити на дурняк», «Темнота народу – попові джерело доходу», «Церква, піп і дзвони, то старі забобони» [13, с. 3].

Готуючись до уроків української літератури, згідно з методичними рекомендаціями обласного та районних відділів народної освіти, вчителі-філологи повинні були віднаходити в художніх творах, що включені до шкільної програми антирелігійні елементи та в ході уроку акцентувати увагу учнів на них. Так, вивчаючи творчість Т. Шевченка, вчитель мав акцентувати увагу дітей на такі слова з вірша «Заповіт» – «А до того я не знаю Бога...». Це мало б демонструвати дітям, начебто й геній української літератури – Т. Шевченко також атеїст, хоча ясна річ, що це не так [29].

В 70–х рр. ХХ ст. на Горохівщині одна із педагогів району ділилась своїм досвідом атеїстично-виховної роботи на уроках російської літератури з колегами (вчителями російської мови і літератури). Педагог під час проведення уроку російської літератури на тему: «Життя і творчість О. Пушкіна» звертала увагу дітей на казку «Сказка о попе и о работнике его Балде». А саме на тому, що автор в цій казці вжив для характеристики попа фразеологізм «толоконный лоб». В даному випадку цей фразеологізм означає неосвічена особистість, не мудра людина, дурень. В ході цього уроку в учнів повинно було скластись враження, що у

своїй творчості О. Пушкін всіляко критикував, висміював священників і був атеїстом [27].

Також радянська влада залучала до атеїстичного виховання не лише педагогів, а й лекторів всесоюзного товариства «Знання», які влаштовували виїзні лекції атеїстично-пропагандистського характеру у віддалених куточках країни і Волині зокрема. Зазвичай такі лекції відбувались в селах в теплу пору року в сільських клубах, бібліотеках, школах, або у великих і просторих приміщеннях. Про приїзд лекторів товариства «Знання» сільську владу, завідуючих будинками культури, директорів шкіл повідомляли завчасно, аби вчителі могли організувати і зібрати дітей на прослуховування лекцій. Такі зустрічі відбувались не лише для дітей, а й для дорослих, робітників, молоді, старшого покоління, усіх охочих. Досить активно така робота проводилась у 1968 р. в Маневичському р-ні, де станом на середину листопада 1968 р. відбулись лекції в таких селах як: Ситниця та Розничі, а при Копилівській, Боровицькій, Старосільській, Комарівській та інших сільських бібліотеках були облаштовані куточки атеїзму, де була наявна атеїстично-пропагандистська література спеціально призначена для читачів шкільного віку [2, с. 1].

Особливо активно проводилась атеїстична пропаганда в школах у 1970 р. – приурочена до 100-літньої річниці з дня народження В. Леніна. Саме цього року масово у школах Волинської області проводились відкриті уроки, виховні години, лекції та ювілейні заходи, одним із завдань яких, було популяризувати антирелігійну пропаганду. Один із таких ювілейних заходів відбувся в січні 1970 р. у восьмирічній школі с. Буяни Луцького р-ну, на якому вчитель В. Сліпчук читав учням лекцію про марксистсько-ленінське бачення світу, в якій лектор не оминув й атеїстичної пропаганди [7, с. 2; 30].

Розглядаючи антирелігійне виховання учнів сіл на прикладі Турійського р-ну, особливо варто відзначити педагогічний колектив восьмирічної школи с. Соловичі. Адже саме ця школа не одноразово впродовж першої половини 70–х рр. ХХ ст. визнавалась провідною в районі з атеїстично-виховної роботи. Тут діяв тематичний шкільний гурток «Юний атеїст», яким тривалий час керувала вчитель хімії і біології Є. Тарасюк. Цікавою була робота даного гуртка, адже учні залучались до науково-пошукової роботи – проводили опитування місцевих старожилів, збирали фольклор на релігійну тематику і на чергових зборах і засіданнях гуртка, під керівництвом керівника гуртка, намагались підбирати наукові пояснення, які спростовували факти з релігії. Такий вид роботи був особливо ефективним, адже в учнів формувалась науковий ентузіазм і стійкі атеїстичні переконання [16, с. 3]. Також, серед вчителів Турійського р-ну на високому методичному рівні роботу з атеїстичного виховання проводили Г. Попович з Соловичівської восьмирічної школи, А. Ковальчук з Купичівської середньої школи, Г. Білецький з Новодвірської середньої школи та

О. Завадська з Миляновичівської середньої школи [14, с. 3].

В Ратнівському р-ні провідними школами з атеїстичного виховання вважались тогочасні Жиричівська, Замшанівська, Гірниківська, Щедрогірська середні та Вужиська і Заліська восьмирічні школи. Робота з атеїстичного виховання педагогічних колективів цих шкіл ставились як приклад для наслідування педагогами інших шкіл району. У Щедрогірській середній школі в 70-х рр. ХХ ст. вчителем української мови і літератури працювала Г. Колотнюк, яка за висновками педагогів-методистів Ратнівського районного відділу народної освіти вдало і вміло поєднувала викладання української літератури з атеїстичною пропагандою. Відомо, що в січні 1976 р. вона проводила урок української літератури в сьомому класі, на якому учні вивчали творчість А. Тесленка і його оповідання «У схимника». Саме це оповідання вчитель обрала задля проведення атеїстично-світоглядної пропаганди і критики релігії, адже воно оптимально підходило для цієї мети. Для того, аби переконливіше донести антирелігійну суть до учнів, педагог використала не лише певні уривки з художнього твору які були подані до свідомості учнів кризь призму атеїзму, а й візуалізацію репродукції картин «Хресна процесія в Курській губернії» І. Рєпіна і «Чаювання в Митишах» В. Перова, що також було прокоментовано вчителем в антирелігійному дусі. Вважалось, що урок на якому використаний широкий спектр дидактичних та психологічних методів і засобів – проведений на високому ідейно-методичному рівні і атеїстично-виховна мета на такому уроці виконана [20, с. 2].

Серед сільських шкіл Камінь-Каширського р-ну чільне місце з атеїстично-виховної роботи посідала середня школа с. Ворокомле. В цій школі на високому рівні проводилось атеїстичне виховання як під час викладання окремих шкільних предметів, так і під час проведення виховних заходів і позакласної роботи з учнями. У першому семестрі 1977/1978 н.р. в цій школі був проведений загальношкільний захід «Математика проти релігії». На цьому заході учням подався навчальний матеріал кризь призму атеїзму, завдяки чому в свідомості дітей формувались антирелігійні переконання. Не менш ефективні в антирелігійному плані проводились й виховні години. В шостому класі була проведена виховна година на тему: «Релігія і космос» на якій вчитель розповідала учням, що священники говорять про те, що на небі є Бог і ставила цю тезу під сумнів, розповідаючи про численні польоты космонавтів, які стверджували, що ні разу не бачили Бога на небі [15, с. 3].

В середній школі с. Привітне Локачинського р-ну також була добре організована робота педагогічного колективу щодо проведення атеїстичного виховання. В цій школі теж діяв дитячий атеїстичний гурток. В грудні 1977 р. керівником гуртка (вчителем математики Г. Чайкою) та його членами був проведений загальношкільний захід «Кто с наукой дружен,

тому Бог не нужен». Вчитель математики прочитала лекцію, суть якої полягала у виявленні протилежностей комуністичного і релігійного ставлення до праці. Ведучі заходу розповідали як в далекому минулому виникла релігія, віра в добрих і злих сил, домовиків тощо. Також у доповідях учнів розповідалось про негативну роль західноєвропейської інквізиції в Середні віки та епоху Відродження щодо розвитку науки, зокрема про ті факти, що Церква боролась з науковцями – спалення на вогнищі Дж. Бруно, переслідування і перешкоджання науковій роботі Г. Галілея, польського астронома М. Коперника. Такі заходи і вище перераховані історичні факти мали значний вплив на психіку та свідомість дитини. Внаслідок поєднання цих фактів і певних методів подачі та інтерпретації й відбувався поступовий процес формування атеїстичного світогляду учнів цієї школи [19, с. 4].

Не менш активно пропагандистська робота в сільських школах велась на початку 80-х рр. ХХ ст. Це добре можна простежити на прикладі Ковельського р-ну. Вміло та результативно поєднували навчально-виховний процес з пропагандистсько-атеїстичною роботою вчителі цього району. Особливо відзначились С. Касьянчук з Голобської, Д. Ліщук з Підрізької, І. Авдінюк з Любитівської, О. Копанчук з Поворської середніх шкіл, Г. Павленко з Мощенської, Н. Скакун з Волошківської, Є. Грабовська з Кричевичівської восьмирічних шкіл. Атеїстичне виховання в школах Ковельського р-ну проводилось у відповідності з розробленими заходами і перспективними комплексними планами в органічній єдності як на уроках, так і в позаурочний час. Приклад використання системності і послідовності у вирішенні цих проблем демонстрували педагогічні колективи Поворської, Голобської, Любитівської, Підрізької, середніх та Люблинецької, Скулинської восьмирічних шкіл. Жоден шкільний атеїстичний захід (доповідь, лекція, бесіда, піонерський збір, тематичний вечір, театральна-драматична постановка) не проходив без використання таких засобів впливу на інтелект і емоції дітей, як кіно, музика, хоровий спів, декламування віршів тощо. До прикладу, цікавий за формою і змістом цикл атеїстичних вечорів було проведено у Поворській середній школі на такі теми: «Людина і Бог», «Як людина вигнала Бога?», «У що вірити, а що перевірити?», «Чудеса без чудес». У всіх школах Ковельського р-ну щорічно проходили демонстрації художніх фільмів атеїстичного змісту «До світла», «Хмари над Борськом», «Таємний чернець», «Сповідь» та інші. Досить поширеним був такий метод впливу на учнівську молодь, як атеїстичний кінолекторій. Перед учнями шкіл регулярно виступали лектори-атеїсти райкому партії [32, с. 3].

В антирелігійному вихованні сільської молоді важлива роль відводилась сільським бібліотекам, які були комплектовані спеціальною літературою. Саме до бібліотек сільські вчителі спрямовували своїх учнів задля додаткового закріплення

антирелігійних переконань здобутих у школі. До прикладу, можна розглянути бібліотеку в с. Риковичі Іваничівського р-ну, де у 1977 р. був комплектований спеціальний фонд бібліотеки «Для віруючих і невіруючих». Бібліотеки з такою літературою були майже у кожному великому селі Волинської області, де були школи [4, с. 2]. У більшості середніх і восьмирічних школах Іваничівського р-ну функціонували гуртки «Юний атеїст», «Природознавець», або під іншими назвами, що регулярно випускали стінгазети, в яких містились антирелігійні компоненти, створювали та комплектували атеїстичні куточки у школах і навіть в окремих класах. Впродовж 1978–1980 рр. більшість учнів району відвідали музей історії релігії та атеїзму в с. Доротище Ковельського р-ну, де оглядали експозиції і прослуховували лекції в дусі наукового атеїзму [8, арк. 19]. Значна кількість учнів старших класів волинських шкіл побувала в Львівському музеї атеїзму.

Паралельно з організацією різноманітних масових заходів атеїстичного виховання, вчителі шкіл проводили індивідуальну роботу з дітьми, що виховувались у віруючих родинах. У Підрізькій, Білинській, Тойкутській середніх та Кричевичівській, Дрозднівській восьмирічних школах деякі класні керівники, для глибшого знайомства з індивідуальністю кожного учня, проводили анкетування та інші види психолого-педагогічного дослідження. Учні залучали до різних гуртків, спортивних секцій і художньої самодіяльності. Внаслідок проведення індивідуальної роботи, майже всі діти віруючих брали участь у громадському житті школи [32, с. 3]. Також часто проводились так звані «зльоти юних атеїстів». Перший такий зліт в Ковельському районі відбувся в м. Ковелі в травні 1976 р., де були делегати з багатьох сільських шкіл Ковельщини. На аналогічних зльотах учням в основному показували тематичні виставки, читали лекції з наукового атеїзму працівники відділу пропаганди і агітації Волинського ОК компартії УРСР, демонстрували антирелігійні фільми тощо [23, с. 3].

Вчителі початкових класів також повинні були всіляко поєднувати навчально-виховний процес з атеїстичною пропагандою. Розробляти виховні заходи, суть яких полягала у зневажливому ставленні до релігій, демонструвати релігійні уявлення, свята, як буржуазний рудимент минулого, те, що не заслуговує уваги в соціалістичному суспільстві [29]. Часто атеїстичні виховні заходи проводились у сільських школах у переддень великих православних свят (Різдва Пресвятої Богородиці, Покрови, свят Різдвяно-новорічного циклу та особливо перед Пасхою) [27; 29; 30]. Саме тоді відбувались засідання педагогічних рад, збори методичних об'єднань вчителів, наради директорів шкіл на яких обговорювали проведення заходів антирелігійного спрямування та методику їх впровадження у виховний процес. На загальношкільних лінійках перед великими святами директори шкіл, виконуючи накази керівництва – змушені були відмовляти учнів від

походу до церкви [27; 29; 30]. До прикладу можна віднести заходи, що проводились у 80-х рр. ХХ ст. у восьмирічній школі с. Пустомити Горохівського р-ну, де в перед пасхальну суботу цілеспрямовано дирекцією школи влаштовувались «суботники» на які учнів змушували приходити до школи для прибирання шкільних клумб, обробітку присадибних ділянок, роботи на шкільних овочевих грядках [28]. В с. Жидичин Ківерцівського р-ну, аби учні не відвідали Службу Божу, змушені були перебирати картоплю в колгоспному господарстві [29]. Всі ці заходи були заздалегідь сплановані для того, аби учні шкіл не змогли відвідати Службу Божу в церкві. Таких прикладів по всій області налічується не мало.

Науково досліджуючи це складне питання, варто обов'язково увагу приділити особистості тогочасного волинського вчителя. Чи дійсно він був палким прихильником наукового атеїзму? За словами Заслуженого вчителя України, вчителя української мови і літератури середньої школи с. Жидичин Ківерцівського р-ну О. Ковальчук «...мабуть 10% волинських вчителів були зятими комуністами і відповідно завзятыми атеїстами. Переважно то були вчителі, яких свого часу направили на Волинь зі східних областей УРСР, або РРФСР. Решта вчителів були заручниками тогочасної ситуації, які виконували ту роботу, яку змушувала їх виконувати радянська тоталітарна держава» [29]. Ні в якому разі не слід «демонізувати» образ тогочасного волинського педагога, звинувачувати його в антирелігійності, демонструвати вчителя, як пристрасного атеїста, адже є й інший бік медалі і факти, які свідчать про інше. Вчителі відмовляли учнів відвідувати пасхальну службу в храмі, – інколи це робили задля блага того ж таки учня. Адже бували випадки, коли агенти радянських спецслужб, спеціально приїздили у волинські села, або односельчани, які були завербовані та співпрацювали з радянською агентурою, спеціально відвідували службу в церкві і таким чином фіксували осіб, що перебували в церкві, особливо старшокласників-відмінників. Після виявлення учня в церкві, подальше життя випускника могло скластись не на його користь: «закрита дорога» до вищого навчального закладу, подальші стеження, часті перевірки на ідеологічну придатність під час працевлаштування, обмеження кар'єрного зростання тощо. Вчителі знаючи про ці особливості, переймаючись долею своїх кращих учнів, відмовляли від відвідування ними церкви, таким чином рятуючи їх самих від можливих проблем у майбутньому [29; 30]. Достовірно відомо, що такі випадки неодноразово траплялись в с. Усичі Луцького р-ну, куди на пасхальний вечір приїздили представники районного комітету компартії УРСР і разом з директором місцевої школи, йшли до церкви вистежувати учнів [30]. Почастішали такі перевірки сільських школярів на атеїстичну та ідеологічну стійкість в роки так званої «андрошовщини» – час перебування на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС Ю. Андропова (листопад 1982 – лютий 1984 рр.) [27; 29; 30].

Висновки. Отож, з даної науково-історичної публікації стає зрозуміло, що навчально-виховний процес у Волинській області з середини 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. відбувався під жорстким ідеологічним контролем радянської влади. Робота щодо формування атеїстичної свідомості учнів сільських шкіл Волині була добре спланованою та здійснювалась під керівництвом не лише органів управління народною освітою, а й партійних організацій і навіть радянських спецслужб, які постійно слідкували за процесом, змістом та результатами атеїстично-виховної роботи в сільських навчальних закладах. Формування атеїстичного світогляду в тогочасних сільських школах відбувалось під час вивчення учнями конкретних навчальних дисциплін (предметів), в ході проведення виховних заходів у школі, а також в процесі позашкільного виховання. Наведено ряд конкретно-дидактичних прийомів та методичних дій, якими користувались тогочасні педагоги задля формування атеїстичного світогляду учнів. Такі заходи атеїстично-виховної роботи виконували свою справу і відповідно впливали на формування атеїстично-світоглядних позицій молодшої людини.

Список використаних джерел

1. Артесюк, Г.К., 2011. 'Нариси історії освіти Ківерцівського району: монографія', за ред. Г. К. Артесюк, О. Й. Дем'янюка, Луцьк: ПВД Твердиня, 172 с.
2. 'Атеїстична пропаганда', 1968, *Зоря комунізму*, 16 листопада. с.1.
3. 'Атеїстичне виховання молоді', 1988, Київ: *Наукова думка*, 224 с.
4. Бойко, М., 1977. 'Виставка цікава і актуальна', *Колос*, 6 грудня, с.2.
5. 'Виховання як цілеспрямована діяльність педагога'. [online] Доступно: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/pedagogika-ta-psikhologiya/1407-vikhovanny>. (дата звернення: 23.05.2018).
6. Герасимов, М., 1966. 'Кінолекторій атеїстів', *Прапор Леніна*, 19 січня, с.3.
7. Головач, О., 1970. 'До серця кожного', *Слава праці*, 27 січня, с.2.
8. Державний архів Волинської області, Ф.П-1, Оп.17, Спр.576.
9. Там само, Ф.П-17, Оп.6, Спр.110.
10. Там само, Ф.Р-59, Оп.11, Спр.672.
11. Там само, Ф.Р-59, Оп.11, Спр.718.
12. Там само, Ф.Р-59, Оп.11, Спр.718.
13. Димарчук, Н., 1979. 'Виховуємо атеїстів', *Сільські новини*, 3 лютого, с.3.
14. Долгерт, В., 1976. 'Науково-атеїстичне виховання в школі', *Ленінська правда*, 1 червня, с.3.
15. Дружинович, С., 1977. 'Ростимо атеїстів', *Радянське Полісся*, 20 грудня, с.3.
16. Дубінчук, Т., 1975. 'Виховуються атеїстами', *Ленінська правда*, 20 грудня, с.3.
17. Захаров, В.Ф., 1980. 'Формування науково-атеїстичного світогляду учнів', Київ: *Радянська школа*, 112 с.
18. Касяненко, Н., 1973. 'Войовничий атеїст', *Слово правди*, 29 вересня, с.3.
19. Кравчук, Л., 1977. 'Хто з наукою дружний', *Колгоспна правда*, 20 грудня, с.4.
20. Кушнерук, Г., 1976. 'Школярам – атеїстичний гарт', *Червоний прапор*, 15 січня, с.2.
21. 'Нариси історії Волинської обласної партійної організації', 1968, Н. Л. Алексеева, В. О. Замлинський, Б. Й. Заброварний, О. М. Швидак, Київ: *вид-тво політ. л-ри України*, 254 с.
22. 'Педагогика': Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов, 1988, Ю. К. Бабанский, В. А. Сластенин, Н. А. Сорокин и др. /Под ред. Ю. К. Бабанского, Москва: *Просвещение*, 479 с.
23. Пирожко, С., 1985. 'Про Волинь – на республіку', *Радянська Волинь*, 13 серпня, с.3.
24. Пхиденко, ІС., 1988. 'З досвіду роботи партійних організацій на Волині по атеїстичному вихованню учнів загальноосвітніх шкіл', *Минуле і сучасне Волині (Тези доповідей та повідомлень II Волинської історико-краєзнавчої конференції 13–14 квітня 1990 р.)*. Частина I Присвячується XIX Всеоюзній партійній конференції та 1000-літтю Володимира-Волинського, Луцьк, с.41–43.
25. Пхиденко, ІС., 1990. 'Науково-атеїстичне виховання учнів волинських шкіл в практиці партійної роботи', *Минуле і сучасне Волині. Освіта. Наука. Культура. (Тези доповідей та повідомлень IV Волинської історико-краєзнавчої конференції 13–14 квітня 1990 р.)*. Частина II Присвячується 50-річчю ЛДПІ ім. Лесі Українки, Луцьк, с.132–134.
26. 'Релігійне сектантство і питання науково-атеїстичного виховання молоді (Методичний матеріал на допомогу лекторам, пропагандистам, комсомольському активу)', 1981, Луцьк: *Волинська обласна друкарня*, 26 с.
27. 'Свідчення' Гришук Ангеліни Іванівни, 1949 р.н., прож. в с. Вільхівка Горохівський р-н Волинська обл., запис від 08.07.2018 р.
28. 'Свідчення' Демко Людмили Олександрівни, 1950 р.н., прож. в с. Зеленолужне Горохівський р-н Волинська обл., запис від 15.01.2018 р.
29. 'Свідчення' Ковальчук Олеси Григорівни, 1942 р.н., прож. в с. Жидичин Ківерцівський р-н Волинська обл., запис від 21.02.2018 р.
30. 'Свідчення' Троць Ніни Тимофіївни, 1935 р.н., прож. в с. Буяни Луцький р-н Волинська обл., запис від 05.07.2018 р.
31. Сингалевич, М., 1966. 'Пересувний клуб атеїста діє', *Радянське життя*, 3 лютого, с.2.
32. Сокольцев, О., 1980. 'Важлива роль школи', *Прапор Леніна*, 28 березня, с.3.
33. Філіпович, О., 1966. 'Зростати войовничими атеїстами', *Будівник комунізму*, 16 червня, с.3.

References

1. Artesjuk, G.K., 2011. 'Narysy istorii' osvity Kiverciv's'kogo rajonu: monografija (Essays on the history of education in the Kivertsi district)', za red. G. K. Artesjuk, O. J. Dem'janjuka, Luc'k: *PVD Tverdynja*, 172 s.
2. 'Atei'stychna propaganda (Atheistic propaganda)', 1968, *Zorja komunizmu*, 16 lystopada. s.1.
3. 'Atei'stychne vyhovannja molodi (Atheistic education of youth)', 1988, Kyi'v: *Naukova dumka*, 224 s.
4. Bojko, M., 1977. 'Vystavka cikava i aktual'na (The exhibition is interesting and relevant)', *Kolos*, 6 grudnja, s.2.
5. 'Vyhovannja jak cilesprjamovana dij'al'nist' pedagoga (Education as a purposeful activity of a teacher)'. [online] Dostupno: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/pedagogika-ta-psikhologiya/1407-vikhovanny>. (data zvernennja: 23.05.2018).
6. Gerasimov, M., 1966. 'Kinolektorij atei'stiv (Filmography of atheists)', *Prapor Lenina*, 19 sichnja, s.3.
7. Golovach, O., 1970. 'Do serca kozhnogo (To the heart of everyone)', *Slava pracj*, 27 sichnja, s.2.
8. 'Derzhavnyj arhiv Volyn's'koi' oblasti (State Archive of Volyn region)', F.P-1, Op.17, Spr.576.
9. Tam samo, F.P-17, Op.6, Spr.110.
10. Tam samo, F.R-59, Op.11, Spr.672.
11. Tam samo, F.R-59, Op.11, Spr.718.
12. Tam samo, F.R-59, Op.11, Spr.718.
13. Dymarchuk, N., 1979. 'Vyhovujemo atei'stiv (We train atheists)', *Sil's'ki novyny*, 3 ljutogo, s.3.
14. Dolgert, V., 1976. 'Naukovo-atei'stychne vyhovannja v shkoli (Scientific-atheistic education in school)', *Lenins'ka pravda*, 1 chervnja, s.3.

15. Druzhynovych, S., 1977. 'Rostymo ateistiv (Forming atheists)', *Radjans'ke Polissja*, 20 грудnja, s.3.
16. Dubinchuk, T., 1975. 'Vyhovujut'sja ateistamy (Formed by atheists)', *Lenins'ka pravda*, 20 грудnja, s.3.
17. Zaharov, VF., 1980. 'Formuvannja naukovogo-ateistynogo svitogljadu uchniv (Formation of the scientifically atheistic outlook of pupils)', Kyi'v: *Radjans'ka shkola*, 112 s.
18. Kasjanenko, N., 1973. 'Vojovnychij ateist (Military atheist)', *Slovo pravdy*, 29 veresnja, s.3.
19. Kravchuk, L., 1977. 'Hto z naukoju druzhnyj (Who is friends with science)', *Kolgospna pravda*, 20 грудnja, s.4.
20. Kushneruk, G., 1976. 'Shkoljaram – ateistynyj gart (Schoolchildren – atheistic charisma)', *Chervonyj prapor*, 15 sichnja, s.2.
21. 'Narysy istorii' Volyns'koi' oblasnoi' partijnoi' organizacii' (Essays on the history of the Volyn Regional Party Organization)', 1968, N. L. Aleksjejeva, V. O. Zamlyns'kyj, B. J. Zabrovarnyj, O. M. Shvydak, Kyi'v: *vyd-tvo polit. l-ry Ukrainy*, 254 s.
22. 'Pedagogyka (Pedagogy)': Ucheb. posobyje dlja studentov ped. yn-tov, 1988, Ju. K. Babanskyj, V. A. Slastenyn, N. A. Sorokyn y dr. / Pod red. Ju. K. Babanskogo, Moskva: *Prosveshhenye*, 479 s.
23. Pyrozhenko, S., 1985. 'Pro Volyn' – na respubliku (About Volyn – to the republic)', *Radjans'ka Volyn'*, 13 serpnja, s.3.
24. Phydenko, IS., 1988. 'Z dosvidu roboty partijnyh organizacij na Volyni po ateistynomu vyhovannju uchniv zagal'noosvitnih shkil (From experience of work of party organizations in Volyn on atheistic education of pupils of general schools)', *Mynule i suchasne Volyni (Tezy dopovidej ta povidomlen' II Volyns'koi' istoriko-krajeznavchoi' konferencii' 13–14 kvitnja 1990 r.)*. Chastyna I *Prysvjachujet'sja XIX Vsesojuznij partijnij konferencii' ta 1000-littju Volodymyra-Volyns'kogo*, Luc'k, s.41–43.
25. Phydenko, IS., 1990. 'Naukovo-ateistynne vyhovannja uchniv volyns'kyh shkil v praktyci partijnoi' roboty (Scientific-atheistic education of pupils of Volyn schools in the practice of party work)', *Mynule i suchasne Volyni. Osvita. Nauka. Kul'tura. (Tezy dopovidej ta povidomlen' IV Volyns'koi' istoriko-krajeznavchoi' konferencii' 13–14 kvitnja 1990 r.)*. Chastyna II *Prysvjachujet'sja 50-richehju LDPI im. Lesi Ukrainky*, Luc'k, s.132–134.
26. 'Religijne sektantstvo i pytannja naukovo-ateistynhogo vyhovannja molodi (Metodychnyj material na dopomogu lektoram, propagandystam, komsomol's'komu aktyvu) (Religious sectarianism and issues of scientific and atheistic education of youth (Methodological material for assistance to lecturers, propagandists, Komsomol activism)', 1981, Luc'k: *Volyns'ka oblasna drukarnja*, 26 s.
27. 'Svidchennja (Testimony)' Gryshhuk Angeliny Ivanivny, 1949 r.n., prozh. v s. Vil'hivka Gorohivs'kyj r-n Volyns'ka obl., zapys vid 08.07.2018 r.
28. 'Svidchennja (Testimony)' Demko Ljudmyly Oleksandrivny, 1950 r.n., prozh. v s. Zelenoluzhne Gorohivs'kyj r-n Volyns'ka obl., zapys vid 15.01.2018 r.
29. 'Svidchennja (Testimony)' Koval'chuk Olesi Grygorivny, 1942 r.n., prozh. v s. Zhydychn Kivercivs'kyj r-n Volyns'ka obl., zapys vid 21.02.2018 r.
30. 'Svidchennja (Testimony)' Troc' Niny Tymofii'vny, 1935 r.n., prozh. v s. Bujany Luc'kyj r-n Volyns'ka obl., zapys vid 05.07.2018 r.
31. Syngalevych, M., 1966. 'Peresuvnyj klub ateista dije (Mobile atheist club works)', *Radjans'ke zhyttja*, 3 ljutogo, s.2.
32. Sokol'cev, O., 1980. 'Vazhlyva rol' shkoly (An important role of the school)', *Prapor Lenina*, 28 bereznja, s.3.
33. Filipovych, O., 1966. 'Zrostaty vojovnychymy ateistamy (To be formed by militant atheists)', *Budivnyk komunizmu*, 16 chervnja, s.3.

* * *